

Орлов Ю. Ю.,

головний науковий співробітник
відділу організації науково-
дослідної роботи Національної
академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник

**ЕВОЛЮЦІЯ МОРАЛІ: СИНЕРГЕТИЧНЕ БАЧЕННЯ
(ЧАСТИНА І. ЛЮДИНА:
ВІД ОБ'ЄКТА ДО СУБ'ЄКТА
СОЦІАЛЬНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ)**

Розкрито актуальні проблеми форм регуляції міжіндивідних відносин. Особливу увагу приділено процесу формування “людини цивілізованої” як передумови функціонування соціальних регулятивних механізмів, одним з яких є мораль. Показано, що розвиток регулятивних соціальних інститутів детермінується рівнем розвитку культури людства.

Ключові слова: мораль, право, міжіндивідні відносини, неолітична революція, таліон, духовна революція.

Раскрыты актуальные проблемы форм регуляции отношений между индивидуумами. Особенное внимание уделено процессу формирования “человека цивилизованного” как предпосылки функционирования социальных регулятивных механизмов, одним из которых выступает мораль. Показано, что развитие регулятивных социальных институтов детерминруется уровнем развития культуры человечества.

Ключевые слова: мораль, право, отношения между индивидуумами, неолитическая революция, талион, духовная революция.

The article is sanctified to the issues of the day of forms of adjusting of between individuals relations. The special attention is spared to forming of process of forming of “man civilized” as pre-conditions of functioning of social regulator mechanisms, one of that there is a moral. It is shown that development of regulator social institutes is determined by the level of development of culture of humanity.

Keywords: moral, right, between individuals relations, neolithic revolution, talion, spiritual revolution.

*Дві речі наповнюють душу завжди новим
й все більш сильним подивом і поборжністю,
чим частіше й триваліше ми розмірковуємо про них, –
це зіркове небо наді мною і моральний закон у мені*
Іммануїл Кант

Поведінка людини у суспільстві регулюється певними соціальними нормами, які формуються як результат самоорганізації суспільного життя. До цих норм традиційно відносять табу, звичаї, традиції, мораль, право. При цьому майже всі види соціальних норм, окрім права, були стихійно сформовані в умовах родових відносин, де панували додержавні форми правління.

Формування норм індивідуальної поведінки в соціумі відбувається на суб'єктивному рівні – у свідомості людей. Проте, напрями змін у соціальній поведінці визначаються об'єктивними причинами (насамперед, конкретно-історичною ситуацією) й залежать від дії багатьох чинників. Крім того, процес формування соціальних норм має стохастичний характер, містить елементи невизначеності, випадковості. Отже, його слід розглядати як об'єктивний, незалежний від суб'єктивного втручання в процеси суспільної самоорганізації.

Про самоорганізаційну природу соціальних норм свідчить наявність механізмів негативного зворотного зв'язку, які уможливають та підтримують їх існування. Кожний з видів соціальних норм формується та стабілізується завдяки дії певних соціально-психологічних чинників, зокрема: табу – страхом перед гнівом богів; звичаї, традиції й мораль – прагненням людини як соціальної істоти до колективних дій, боязню опинитися на самоті; право – механізмом державного примушення.

Процеси соціальної самоорганізації не лише формують і стабілізують соціальні норми, але й виступають чинниками їх зміновання в часі. При цьому, процеси еволюції цих норм детермінуються суто «матеріальними» причинами.

Автор обирає предметом дослідження мораль, оскільки вона є системою найбільш поширених і застосовних соціальних норм; з необхідністю етичного вибору людина стикається буквально на кожному кроці. Крім того, мораль є суттєвим джерелом права, тому пізнання законів її еволюції дозволить краще зрозуміти закономірності динаміки правових систем.

Мораль досліджується з точки зору синергетичної теорії універсального еволюціонізму, виходячи з базового положення про об'єктивний самоорганізаційний характер соціальної еволюції.

Мораль (від лат. *moralis* – той, що стосується вподобань, характеру, складу душі, звичок) є одним з основних способів нормативної регуляції поведінки людини, особливою формою суспільної свідомості та видом суспільних відносин. Мораль охоплює поведінкові погляди та відчуття, життєві орієнтації та принципи, цілі й мотиви вчинків та відносин, проводячи межу між добром і злом, совісністю і безсовісністю, честю та безчестям, справедливістю і несправедливістю, нормою та ненормальністю, милосердям та жорстокістю тощо [1], [2].

Питання еволюції моралі як соціального явища протягом століть було темою філософських та наукових досліджень багатьох мислителів, починаючи з Аристотеля, Франческо Петрарки, Рене Декарта, Іммануїла Канта, Льва Толстого, Фрідріха Ніцше, Макса Вебера й закінчуючи сучасними видатними філософами Ю. Хабермасом, К.-О. Апельем, а також російськими вченими-фахівцями А. А. Гусейновим, О. Г. Дробницьким, Д. Ж. Валеевим, В. Ф. Зибковцем, Т. Г. Мехедом та іншими [3; 12].

Разом з тим, досліджуючи сутність людської моралі, процес її виникнення та еволюції, дослідники не давали розгорнутої відповіді на цікаві питання. Що є об'єктивною причиною розвитку моральних норм? Які саме соціальні процеси призводять до трансформації моральної парадигми суспільства і яким чином ці зміни відбуваються?

Метою цієї статті є дослідження об'єктивних причин розвитку людської моралі з позицій теорії універсального еволюціонізму, виявлення закономірностей та періодизація цього процесу, визначення основних напрямів подальшої еволюції моралі.

Разом з тим, автор не претендує на вичерпне та докладне висвітлення заявлених питань, намагаючись привернути увагу читача насамперед застосуванням нетрадиційних методів дослідження.

Історія розвитку моралі невід'ємна від історії людства. На ранніх етапах *палеоліту* (близько 1,5 млн. років тому), коли мозок прадавніх гомінід не відрізнявся від тваринного, поведінка індивідумів ґрунтувалася на суто біологічній, асоціальній основі. Вона визначалася інстинктами, а не свідомими «правилами поведінки».

Всі інстинкти, як сукупність складних наслідуваних актів поведінки, що є характерними для особин за певних умов, можна звести до двох основних – інстинкту самозбереження та інстинкту продовження роду. У 1894 році вчений-психолог Вільгельм Дільтей заявив: «найбільшими силами морального світу є голод, любов і війна; саме в них і проявляються найсильніші спонукування: живлення, статевого потягу й піклування про потомство, захисту» [13, с. 112].

Інстинкт самозбереження сприяє виживанню окремої особини, інстинкт продовження роду – відновленню популяції. Всі прояви інстинктивної поведінки (агресія, страх, вживання їжі, секс, стадність тощо) визначаються цими основними інстинктами. Так чи інакше, обидва вони є важливим інструментом збереження видової популяції в екосистемі. За словами А. М. Северцова, «інстинкти є притосовуваннями видовими, корисними для виду такою ж мірою, як ті чи інші морфологічні ознаки і настільки ж постійними» [14, с. 153].

Слід зауважити, що в ході еволюції тварин сформувалися та збереглися саме інстинкти самозбереження та продовження роду, оскільки інші типи інстинктивної поведінки, що постійно виникають внаслідок флуктуацій (відхилень) в психіці окремих особин (наприклад, потяг до суїциду або поживання власного потомства), були «відбраковані» природним відбором як такі, що не сприяли виживанню виду.

Подальша еволюція людської психіки обумовила значне ускладнення її поведінки, яка стала визначатися не лише інстинктами, але й інтелектом, що розвивається. Проте, цей факт не відмінив дії

основних інстинктів. Навпаки, обумовлена нормами моралі поведінка сучасної людини продовжує базуватися на її інстинктах, органічно випливає з них.*

Здатність до виживання видової популяції у тварин визначається наявністю інстинктивних поведінкових механізмів протидії зовнішнім та внутрішнім небезпекам. Зовнішні небезпеки породжуються середовищем мешкання: природними об'єктами і явищами, а також іншими видами тварин (насамперед, хижаками). Внутрішні небезпеки походять від особин свого виду. Зазвичай у популяціях тварин внутрішні небезпеки зведені до мінімуму, агресія до представників свого виду має обмеження (не перевищує меж необхідності), обумовлена інстинктами самозбереження (бійка за їжу) або продовження роду (вигорювання самиці, захист потомства) і дуже рідко супроводжується вбивством собі подібних.

При цьому траводні тварини зазвичай позбавлені ефективних морфологічних пристосувань для вбивства. Натомість у хижаків, які мають ікла й кігті, наділені силою й спритністю, внаслідок тривалої еволюції напрацьовані зоопсихологічні механізми захисту, своєрідне «табу» на вбивство своїх родичів.

Наші прадавні предки – гомініди – не були хижакими. Тому в ході їхньої еволюції не сформувались засоби морфологічного озброєння і вони не працювали зоопсихологічних механізмів заборони на вбивство особин свого виду. За словами А. П. Назаретяна, «якщо б люди походили не від таких біологічно необразливих істот, як австралопітеки, а, скажімо, від левів, то війни займали б менше місця в соціальній історії» [15, с. 145].

В епоху палеоліту людина існувала спочатку за рахунок збиральництва, яке пізніше поєднала з полюванням. Первісні знаряддя полювання – кам'яну сокиру, спис та лук зі стрілами – було винайдено після здобуття людиною прямоходіння.[†] Ці перші штучні знаряддя вбивства виявилися значно ефективнішими, ніж морфологічні пристосування хижаків.

Водночас психологічні механізми заборони на вбивство собі подібних у людини того часу були нерозвинутими. До того ж, у неї почали формуватися зачатки інтелекту, який став послаблювати інстинкти та моделювати прагматичну поведінку особи. Внаслідок цього, *вбивство людини людиною стало нормою повсякденного життя.*

*Так, наприклад, прагнення до самовдосконалення, індивідуального розвитку особистості має в своїй основі реалізацію інстинкту самозбереження. В основі християнської любові до ближнього, жалю до страждань іншої людини лежить інстинкт продовження роду.

[†]За однією з антропологічних гіпотез, причиною прямоходіння людини стало її переселення з дерев на землю – в умовах савани, де жили гомініди, піднімання на задніх кінцівках допомагало їм заздалегідь побачити небезпеку [17]. За відсутності морфологічних засобів захисту у людини почав активно розвиватися головний мозок, що керував її поведінкою в умовах перманентної небезпеки. При цьому передні кінцівки звільнилися для виготовлення та застосування первісної зброї, яка виконувала ті ж функції, що й природне озброєння хижаків – напад та захисту.

Звичайною поведінкою того часу було намагання вбити всіх незнайомців. Очевидно, що людина з іншого племені, не будучи кровним родичем давнього мисливця, сприймалась ним як «чужинець», потенційна загроза, якої слід позбутися.*

Протягом історії людства розвиток зброя вбивства завжди випереджав удосконалення засобів неагресивного захисту. Розвиток спочатку кам'яних, а згодом – бронзових та залізних зброя полювання, озброєння ними практично всього чоловічого населення уможливило їхнє повсюдне застосування як зброї в ході міжплемінних та навіть внутрішньоплемінних конфліктів. Імовірно, що вид *homo sapiens* був би приречений на самознищення, якби потреба у вбивстві інших людей визначалася не розумовим розрахунком, а інстинктами. Проте, завдяки дії механізму природного соціального відбору у людини з часом сформувалися соціопсихологічні механізми стримування агресії по відношенню до особин свого виду.

Саме розвиток інтелекту став причиною розвитку унормованої соціальної поведінки і формування норм моралі.[§] Проте, було би помилкою вважати моральні норми результатом логічних розмірковувань. За словами Артура Шопенгауера, «проповідувати мораль легко, обґрунтувати її важко» [16].

Показово, що тенденції унормування суспільної поведінки були властиві прадавнім людям, які ще не мали розвинутого мозку, проте вже культивували певні табу (священні заборони), які з часом стали основою для формування обрядів, звичаїв і традицій. Унормування поведінки мало місце ще до появи у людини абстрактного мислення. В епоху верхнього палеоліту з виникненням членороздільного мовлення людина мислила не родовими категоріями (що передбачає певний рівень абстрагування), а чуттєвими уявленнями про цілком конкретні предмети.** Вона не виділяла себе з навколишнього світу. Тож певні стандарти поведінки, що виникли стихійно в результаті самоорганізації соціуму, сприймалися нею як даність.

Водночас, мораль є динамічним явищем. Норми моралі виникають і зникають як зразки типової поведінки у типових ситуаціях, результат соціального досвіду на певних відрізках суспільної історії; вони мають стохастичний характер. На місце норм, що зникли, будучи «відбракованими» природним соціальним відбором, приходять інші норми, які можуть кардинально відрізнятися від попередніх. Те, що раніше вважалося зразковим, може стати аморальним і навпаки.^{††}

* Взяття незнайомців у полон та їх використання як рабів в ті часи було невинуватим з економічної точки зору – через відсутність відтворювальних сільськогосподарських технологій.

§ Свідченням цього є певна кореляція між інтелектуальним і моральним рівнем сучасної людини.

** У ескімосів досі немає родового поняття «сніг». Натомість існують конкретні поняття «сніг, по якому ковзають нарти», «мокрый сніг» тощо [18].

†† Наприклад, у чукчів була традиція вбивати списом старих, які вже не мали сили полювати, що доручали зробити улюбленому синові. У якутів старих зіштовхували у спеціально приготовлену яму й закапували живцем [19].

Ключовим в процесі формування у людини психологічних механізмів стримування агресії слід вважати питання співвідношення механізмів стримування та можливостей вбивати чи завдавати шкоди іншій особі. Останні визначаються ефективністю знярядь убивства – зброї або іншого інструментарію, придатного до нанесення тілесних ушкоджень. Це питання ретельно вивчає відомий російський вчений А. П. Назаретян, який висуває гіпотезу так званого «техно-гуманітарного балансу», формулювання якої є досить простим і видається навіть очевидним. Проте, з точки зору наукового осмислення проблеми, ця гіпотеза є глибокою, ґрунтовною та вельми далекоглядною, зважаючи на можливість прогнозування ходу людської історії. А. П. Назаретян її формулює так: *чим вищою є могутність виробничих та бойових технологій, тим більш досконалі механізми стримування агресії необхідні для збереження суспільства* [15, с. 147–148].

Слід зауважити, що рівень технологій впливає на людську мораль не безпосередньо, а через демографічні фактори. Технологічні революції неминуче спричиняють сплеск екологічної або політичної агресії, що веде до значного зменшення кількості населення – демографічних криз. Збереження та подальший розвиток людської популяції уможливлується лише в тих суспільствах, де відбуваються трансформації норм соціальної поведінки.

З гіпотези техно-гуманітарного балансу випливають декілька важливих наслідків.

По-перше, кожна технологічна революція дає поштовх розвитку моральних цінностей, а також допустимих шляхів та засобів їх досягнення. Загальновідомим явищем є розвиненість гуманітарних сфер життя у суспільствах з високим рівнем технологій й відносна спрощеність правил поведінки у суспільствах з нерозвинутою технологічною базою.

По-друге, технічний прогрес в глобальних масштабах є сталим явищем, тому моральні основи людської поведінки перманентно розвиваються протягом тисячоліть. Разом з тим, тимчасовий технологічний занепад в окремій людській спільноті, який стає причиною зниження рівня життя, неминуче веде до деградації норм моралі, знецінення людського життя. Наприклад, руйнування промислово-економічної бази у Російській імперії на початку ХХ сторіччя призвело до розв'язання братовбивчої громадянської війни. Велика депресія 1930-х років у США спричинила зростання корисливої злочинності, масове знищення продовольства, яке було не вигідно продавати (при цьому в цей період від голоду померло понад 5 мільйонів громадян), випадки розстрілів демонстрацій голодних робітників приватними охоронними службами тощо.

По-третє, у випадку, якщо технологічний розвиток суспільства не веде до розвитку його моральних цінностей, перегляду сталих поглядів на загально визнані правила поведінки, таке суспільство зникає в ході природного відбору. Як приклад, можна привести історію зникнення цивілізації майя.

Прадавні майя були озброєні розвинутими сільсько-господарськими зняряддями, а також технологіями будівництва, проте не напрацювали правил поведінки, які б відповідали їхнім

технологічним можливостям. В результаті були вирубані величезні масиви джунглів, що переслідувало дві мети: звільнення землі під сільськогосподарські культури та виробництво вапна з метою будівництва пірамід шляхом масового спалювання деревини. Це призвело до ерозії ґрунтів, підняття середньорічної температури повітря в регіоні на 3-5° С та скорочення кількості опадів на 30 %. Почався голод, який супроводжувався масовим переселенням людей в інші регіони. За словами Б. Тіньянова, коли іспанські конкістадори прийшли в Мексику, вони застали не єдину потужну імперію індіанців, а велику кількість міст-держав, які постійно суперничали одне з одним, що часто закінчувалося військовими конфліктами [20].

Така ж доля спіткала аборигенів Тасманії, які вимерли нещодавно – у кінці XIX сторіччя – через ерозію ґрунтів та зміни мікроклімату, спричинені практикою підсічно-вогневого землеробства.

Цікавий приклад з новітньої історії наводить А. П. Назаретян. У 1970-х роках, по завершенню в'єтнамської війни, зникло велике плем'я гірських кхмерів, яке перебувало рівні палеолітичного розвитку й мешкало на території Південного В'єтнаму. Після взаємних обвинувачень в геноциді була організована міжнародна наукова експедиція, якій вдалося відновити реальний хід подій. З'ясовано, що причиною загибелі аборигенів стало те, що до них потрапили американські карабіни. Освоївши нову для них зброю й усвідомивши її переваги порівняно з луками та списами, первісні тубільці, не маючи моральних заборон, за кілька років знищили фауну й перестріляли одне одного, а тим, кому вдалося вижити, спустилися з гір й деградували в чужому соціальному середовищі [15, с. 150].

Гіпотеза техно-гуманітарного балансу добре узгоджується з теорією глобального еволюціонізму, що розвивається сьогодні в межах синергетики.^{**} Вона розкриває причину процесів природного соціального відбору і може бути покладена в основу розкриття механізмів «відбраковування» людських спільнот, які не змогли адаптуватися до своїх зростаючих інструментальних можливостей. Стосовно нашого дослідження можна стверджувати, що *виживає лише та соціальна система, яка зможе перебудувати свою мораль відповідно до нових умов існування, що формуються, зокрема, новими інструментальними можливостями людства.*

На нашу думку, формулювання гіпотези техно-гуманітарного балансу можна тлумачити розширено; при цьому характер залежності зберігається. По-перше, спираючись на інтелектуальний і технологічний розвиток людства, поняття зброї можна поширити на будь-який інструментарій, за допомогою якого людина впливає на оточуюче середовище. Це можуть бути не лише бойові знаряддя, але й засоби та

^{**} Глобальний еволюціонізм – це сучасна наукова парадигма, яка базується на ідеї єдності світобудови й уявленні про те, що весь світ є величезною системою, яка еволюціонує. Динаміка розвитку неорганічних, органічних і соціальних систем визначається єдиними природними законами, серед яких – закон перманентного змінювання системних утворень та закон природного відбору сталих й «відбраковування» нестійких систем.

технології сільськогосподарського й виробничого характеру. А крім того – також всі інші засоби фізичного та психологічного впливу однієї людини на іншу: владу (військову, політичну, економічну), ідеологію (церква, засоби масової інформації тощо), інтелектуальну перевагу, психологічну залежність тощо. Йдеться про вплив, який може набути негативного, руйнівного характеру. По-друге, «агресію» слід тлумачити розширено – як будь-які активні дії, що завдають шкоди суспільству, перешкоджаючи виживанню виду *homo sapiens*. По-третє, механізми стримування цих дій слід розуміти широко – як систему моральних, теологічних, культурних, правових та інших явищ в соціумі, спрямованих на збереження людської спільноти.

Слід зауважити, що мораль як форма суспільної свідомості й регулятор поведінки людини в суспільстві є одним з найважливіших стримуючих механізмів. Виходячи з наведених міркувань, можна стверджувати, що *розвиненість суспільної моралі детермінується ступенем розвиненості інструментарію впливу на соціум, який застосовує людство*. Тобто, між цими двома категоріями існує позитивна кореляція. Чим більшими є технологічні можливості людства, тим більше обмежень на поведінку людей накладає суспільна мораль. Це є необхідною умовою виживання людства в обставинах, що перманентно змінюються. Як зауважив відомий німецький афорист Вернер Міч, «ми робимо з потреби добротності – так виникає мораль» [21].

В період завершення нижнього палеоліту (300–30 тис. років до н.е.) неандертальці створили розвинуту мустьєрську культуру, яка характеризується виробленням кам'яної зброї та знарядь праці (ножів, гостроконечників, скребачок, свердел), побудовою житла з кісток мамонта.

Після винайдення кам'яної зброї чи не найпершим психологічним механізмом стримування людської поведінки стала заборона на вбивство осіб зі свого племені, насамперед дітей, навіть народжених від інших самців.^{§§} У цей же час, імовірно, було сформоване табу на побутовий канібалізм.^{***} Разом з тим, природна агресія особин переносилася на «чужинців» з інших племен.^{†††}

^{§§} В умовах матріархату та пуналуальної сім'ї батько дитини зазвичай залишався невідомим й рід визначався по материнській лінії. Отже, можна висунути гіпотезу, що на ранніх етапах розвитку суспільства діти були захищені від можливого вбивства нормами протоморалі, що базувалися на батьківському інстинктиві, оскільки чоловіки бачили в них своїх імовірних дітей. Звіди ж намагання чоловіків захищати все своє плем'я, не обмежуючись конкретними особами.

^{***} Слід зауважити, що один з найдавніших науково підтверджених випадків канібалізму належить лише до 1000–700 рр. до н.е. Він відомий за результатами розкопок у печерах Höpne (Німеччина), проведеними у 1891 році Е. Каргаусом та Б. Бернардом [22]. Проте, очевидно, що побутовий канібалізм практикувався задовго до цього часу. А у деяких племен Полінезії поїдання полонених воїнів практикувалося аж до початку ХХ сторіччя.

^{†††} Ці прадавні інстинкти людини виразно проявляються й сьогодні, особливо при шгучному формуванні поведінки натовпу. Наприклад, агресія до «чужинців» активно використовується деякими політиками в різний спосіб – від організації страйків та маніпулювання виборцями до розв'язування агресивних війн та провокування соціальних революцій. Більш того, будь-який соціальний конфлікт завжди починається з пошуку «чужинців», на яких переноситься справжня чи удавана відповідальність за актуальні соціальні проблеми.

До цього ж періоду належить упорядкування статевої відносин – в умовах пунуальної сім'ї виникає табу на інцест. Екзогамія запобігала шкідливим біологічним наслідкам шлюбів між кровними родичами (племена, які практикували інцест, були приречені на вимирання) та сприяла внутрішньооплемінному миру (оскільки статевої відносини і конфлікти, що їх зазвичай супроводжують, виносилися за межі сім'ї). Таким чином, табу на інцест стало результатом дії механізмів соціального відбору.

Зароджуються первісні уявлення про душу, загробний світ; проводяться перші релігійні обряди, які являють собою сукупність ритуальних дій, що позбавлені безпосередньої практичної доцільності, але виконують функцію наочного виразу або закріплення певних соціальних відносин. Наприклад, неандертальці ховали мертвих в особливій позі – згорнутими на боці, позначали їх ступні й долоні червоною фарбою, клали в домовину квіти й предмети побуту, очевидно для того, щоб померлий міг користуватися ними в іншому світі.

Описані явища символізували зародження елементів первісної соціально унормованої поведінки, яку можна назвати *протомораллю*. Психологічні механізми регулювання поведінки фізіологічно обумовлені розвитком людського мозку та появою розумової діяльності. Тому їх розвиток неодмінно супроводжується послабленням дії інстинктів.

Не зважаючи на технологічний прогрес, в епоху верхнього палеоліту (близько 30 тис. років тому) неандертальці програли еволюційне змагання кроманьйонцям й вимерли. Однією з гіпотез, що пояснює причини витіснення неандертальців з історичної сцени, є невідповідність розвитку їх «матеріальної культури» напрацьованим нормам суспільної поведінки. Свобода вибору фізичних дій за наявності кам'яної зброї та нестача духовних регуляторів (відсутність анімістичного мислення) породжувала невротичний синдром, який проявлявся в асоціальній поведінці з вибухами некерованої агресії [15, с. 160].

У верхньому палеоліті у кроманьйонці навчилися виробляти мисливську зброю з кісток та рогу впольованих тварин, що робило її легшою та ефективнішою за кам'яну. Вдосконалювалися способи полювання шляхом запровадження мисливської автоматики (пасток, ловчих ям), використання загородей, мисливських собак тощо.

У кроманьйонців формується розвинуте анімістичне мислення, яке ґрунтується на вірі в духів (душу) як причину життя і явищ природи, в одушевленість усієї природи. В цей час виникає протомистецтво (танці, наскальні малюнки, глиняні статуетки, первісні музичні інструменти зі шкіри, кісток та рогу).^{***} Анімістичне мислення стало передумовою виникнення релігії й суттєво позначилося на природі майбутньої моралі, яка стала невід'ємною від духовності, почуття органічної єдності людини з навколишнім світом та суспільством, від віри в Бога як творця й покровителя Всесвіту.

Наприкінці верхнього палеоліту рівень розвитку мисливських знарядь уможливив масове винищення людиною мисливської фауни.

^{***} У 1994 році у печері Шове (Франція) були знайдені наскальні малюнки віком близько 31 тис. років і є найдавнішими з досі виявлених [23].

При цьому, на відміну від природних хижаків, людина вбивала не хворих і слабких тварин, а навпаки, найсильніших носіїв генофонду, а також їх дитинчат. Кількість впольованих тварин значно перевищувала продовольчу потребу, оскільки їх стали використовувати також з іншими цілями (пошиття шкіряного одягу, виготовлення кістяної зброї та інструментів, будівництво житла з кісток тварин тощо). Привласнювальне господарювання закономірно спричинило вичерпання природних запасів. Була винищена мисливська фауна – мамонти, шерстисті носороги, печерні ведмеді; майже повністю зникли тарпани та зубри. Ці тварини на той час складали 70–80 % мисливської здобичі людини. Агресивне використання природних ресурсів призвело до того, що Земля вже не могла прогодувати невелику, за сучасними уявленнями, популяцію неоантропів, що за даними Ф.К. Хоуела, була в межах близько 3–4 мільйонів особин [23].^{§§§} Загострилася конкуренція племен за виживання, яку супроводжували масові вбивства й канібалізм. У життя соціуму увійшли війни. За сучасними археологічними даними, за останні тисячоріччя апополітейного палеоліту населення середніх широт планети скоротилося у 8–10 разів [15, с. 154, 161]. Це була перша в історії людства глобальна демографічна криза. *Історія людства набула ознак регресу.*

Продовольча криза призвела до так званої *неолітичної революції*, яка в основному відбулася у X–VIII тисячоліттях до нашої ери й полягала у переході від привласнення ресурсів природи (полювання та збиральництва) до їх виробництва шляхом застосування поновлювальних технологій – землеробства та скотарства. Розпочато культивування перших злаків – пшениці й ячменю. Одомашнені спочатку дика коза й предки вівці, пізніше – велика рогата худоба. Став застосовуватись несвідомий, а згодом – свідомий штучний відбір.

Внаслідок цього екологічна ніша людства значно поглибилася. Відповідно, щільність населення виросла на кілька порядків [24, с. 74]. За розрахунками американського археолога Ф.К. Хоуела, загальна чисельність людської популяції по закінченню неолітичної революції складала 86,5 млн. особин [23].

Цей період характеризується подальшим розвитком розумових здібностей людини, формуванням у неї вміння передбачати довгострокові результати своєї поведінки. Щоб отримати врожай, треба було закопувати в землю насіння, придатне до їжі, й чекати тривалий час, доки виросте плодоносна рослина; а щоб забезпечувати себе молоком, м'ясом, вовною, слід було не з'їдати дитинчат диких тварин, а навпаки, годувати та піклуватися про них, доки не виростуть. Така складна розважлива поведінка потребувала від первісної людини вміння прогнозувати наслідки своїх дій і стала в подальшому необхідною умовою формування самообмежень морального характеру.

Нові способи добування їжі, поява нового інструментарію сільськогоспо-дарського призначення (спочатку – звичайна палка, яку використовували для розпушування землі, пізніше – сапа, соха, серп) – сприяли значному підвищенню продуктивності праці. Відбулася

^{§§§} Площа земної суші складає близько 149 000 000 км², а для того, щоб прогодувати одного мисливця, потрібна територія, що дорівнює приблизно 20 км² [15, с. 154].

«продовольча революція» – людина почала виробляти їжі більше, ніж могла з'їсти. Наслідками цього стали суттєві зміни в структурі соціального організму, а також значне ускладнення людської поведінки.

Іншим важливим наслідком неолітичної революції та зростання продуктивності людської праці стала *диференціація древніх племен на тих, що займалися сільським господарством, і тих, які озброювалися й відбирали продукти у інших*. Така симбіотична модель соціального організму, з точки зору глобального еволюціонізму, виявилася сталою й проіснувала досить довго, оскільки забезпечувала прожитковим мінімумом обидві сторони.

У цей час формуються нові норми моралі, які полягають у самообмеженні дій обох сторін соціальних відносин. Сільськогосподарські племена віддавали перевагу тому, щоб відкупитися від грабіжників, ніж напевно бути вбитими завойовниками чи полишити свою землю. А завойовники зрозуміли, що їм немає сенсу вбивати «чужинців», оскільки їх можна використовувати із зиском для себе. За словами А. П. Назаретяна, «люди вперше в історії навчилися регулярно зустрічатися з незнайомцями, не намагаючись їх вбити» [15, с. 155]. Це був важливий крок у становленні суспільної моралі – *epoca тотального внутрішньовидового винищування змінилася епохою внутрішньовидової експлуатації*. Разом з тим, утримання в покорі сільськогосподарських племен вимагало з боку завойовників перманентного застосування сили.

Згодом деякі войовничі племена почали брати землеробів у полон, поклавши тим самим початок рабовласницькому способу господарювання а з часом – виникненню рабовласницьких держав.

Таким чином, поява в руках людини винайденого нею додаткового інструментарію – тогочасних засобів сільськогосподарської праці – спричинила зростання її можливостей і обмежила її поведінку шляхом формування додаткових норм морального характеру. Соціальні системи, в яких дотримувалися старих моральних принципів (тотальне винищування), виявилися нежиттєздатними й «відмерли» в ході природного соціального відбору.

Іншим важливим наслідком неолітичної революції та зростання продуктивності людської праці стали суттєві зміни у відносинах між чоловіком і жінкою. Тепер чоловік (землероб або скотар) міг прогодувати не лише себе, але також свою жінку та дітей. Це призвело до появи так званої парної сім'ї, яка прийшла на зміну сім'ї пуналуальній [25]. З часом парна сім'я була повністю витіснена сім'єю моногамною.**** Життєздатність моногамної сім'ї визначалася, як і сталість інших соціальних утворень, необхідністю виживання людської популяції.****

**** Зауважимо, що у деяких войовничих племен Сходу, де багато чоловіків гинуло в ході пограбування землеробів та скотарів, найбільш сталою формою сім'ї, що сприяла збереженню популяції, стала полігамія.

**** Новітні дослідження американського антрополога Оруела Лавджоя (2009 рік) дозволили йому запропонувати альтернативну гіпотезу виникнення моногамної сім'ї, яка базується на моделюванні відносин між жінкою і чоловіком за принципом «секс за їжу» (який замінив собою визнаний науковий принцип «самок бере сильніший»). Відповідно до цієї гіпотези, самки почали віддавати перевагу не найбільш агресивним і домінантним самцям, а найбільш турботливим. Успадковане зниження агресивності самців дозволило їм перейти до колективного полювання й сприяло соціалізації людства [26].

Якщо в пунадуальній сім'ї рід вели по жіночій лінії, оскільки батько дитини зазвичай був невідомий, то в сім'ї моногамній – по лінії батька. Таким чином на заміну матриархату прийшов патріархат.

З виникненням моногамної сім'ї поступово почали формуватися родинні моральні цінності, що базувалися на самообмеженні людини: обов'язку матеріального утримання своєї сім'ї, подружній вірності та спільному піклуванні про дітей.^{***} Зазначені цінності є результатом дії законів універсального о еволюціонізму: зберігалися лише ті родини, члени яких дотримувалися певних правил поведінки.

В період неоліту у людини формується абстрактно-символічне художнє мислення. Живопис стає менш реалістичним, тяжіє до схематизації, зображення сюжетних композицій замість окремих фігур. Зображення зменшуються в розмірах.

Процес організації соціуму й каналізації соціальних процесів спричиняє поступове формування звичаїв і традицій як регуляторів соціальних відносин. Вони виникають на основі обрядів та навичок практичної й соціальної діяльності.

Формуються первісні релігійні системи – політеїзм (язичництво). Від проторелігії вони відрізняються наявністю уявлень про богів та певною системою поглядів на причини виникнення світу та місце людини в ньому. У різних етносів язичництво базується на різних віруваннях (анімізм, тотемізм, зоолатрія, шаманізм, культ предків тощо) та передбачає відповідні обряди.

Виникає первісне поняття про справедливість, засноване на *принципі таліону* (спричинення рівноцінної шкоди або ж помсти), яке в той час не містило гуманістичної складової.

Згасання практики винищування «чужинців», формування вміння мирного співіснування з ними призвело до зростання щільності населення. В Месопотамії, у долинах Нілу, Інду та Хуанхе виникають і розвиваються великі стаціонарні скупчення людей – *первісні міста*: Дамаск (близько VIII–IV тис. до н.е.), Єрихон (близько LXIX ст. до н.е.), Бібл (близько LX ст. до н.е.), Сузи (близько LV ст. до н.е.), Сідон, Файюм (близько XXXX ст. до н.е.) та інші поселення. Найбільшу активність цей процес набуває у V–III тис. до н.е. Почалася доба «міської цивілізації».

Згодом виникають міста, яким судилося вирости до гігантських розмірів й підкорити прилеглі території, започаткувавши первісні державні утворення: столиця Древнього Єгипту Інбу-Хедж (Мемфіс) (XXXII ст.

^{***} Моногамна сім'я й понині залишається переважною формою сімейних відносин. Проте, вже в наші дні вперше за останні 10 тис. років почалися процеси її поступового розкладання, що пояснюється подальшим зростанням продуктивності людської праці і, як наслідок, формуванням матеріальної незалежності жінки від чоловіка. Відповідно змінюється суспільна мораль, яка перестала засуджувати жінок, які народжують дітей поза шлюбом. Значно зросла та продовжує збільшуватися кількість розлучень, які сьогодні сприймають як буденне явище. Біблійська моральна норма «Не чини перелюбу, не пожадай жінки ближнього твого» у суспільній свідомості почасті сприймається як факультативна. Виник фемінізм як соціально-політичний рух за рівність прав чоловіка й жінки та навіть феномен одностатевих шлюбів.

до н.е.), головне місто ієвсуеїв (доєврейського населення Іудеї) Шалем (Єрусалим) (XXVIII ст. до н.е.), столиця Вавилонського царства Вавилон (XIX ст. до н.е.),^{§§§§} столиця древньої Греції Афіни (XIV ст. до н.е.) тощо.

Виникнення міст стало можливим завдяки підвищенню продуктивності сільськогосподарської праці, яке відбулося, зокрема, за рахунок винайдення технологій обробки бронзи та виготовлення бронзового сільськогосподарського інструментарію. Крім того, у стародавніх Месопотамії, Єгипті, Китаї та Індії для потреб сільського господарства почали застосовувати іригацію, що дозволило значно підвищити врожайність та прогодувати велику кількість людей.

Важливою умовою зростання міст було винайдення технологій водопостачання та водовідведення. Близько I тис. до н.е. в Ассирії та Єгипті був винайдений міський водопровід. У XXVI ст. до н.е. в стародавній Індії побудовано одну з перших систем міської каналізації.

Збільшення щільності населення веде до розвитку міжособистісних комунікацій, що спричинило прискорення еволюції усної мови та стало передумовою виникнення писемності. До початку доби «міської цивілізації» належать *перші правові документи*, які ґрунтувалися на тогочасній моралі та регламентували мирне співіснування за високої концентрації населення й необхідності спільної діяльності. До перших, з відомих сучасній науці, законів відносять, зокрема, *судебник Ур-Намму* (правителя давнього міста Ур, що в Месопотамії) (близько 2050 р. до н.е.), *звід законів месопотамського міста Ешнунни* (близько 1930 р. до н.е.), *кодекс Ліліт-Іштара*, царя міста Ісін в Месопотамії (близько 1870 р. до н.е.), *звід законів царя Вавилону Хаммурапі* (близько 1750 р. до н.е.).

Деякі з норм моралі, сформованих природним шляхом (через дію самоорганізаційних механізмів) як наслідок спільного існування великої кількості людей протягом віків, вперше були закріплені волею правителя як загальнообов'язкові. Так, у *судебнику Ур-Намму* при визначенні покарання замість принципу таліону («око за око, зуб за зуб») пропонується більш гуманний підхід – стягнення грошового штрафу. Цар наглядав за тим, щоб «сироті не прийшлося просити в багатого», а «вдові не прийшлося просити у можновладця», «людині з одним шекелем не прийшлося просити в людини з однією міною^{****}».

В кодексі Ліліт-Іштара (§ 22) дія принципу таліону значно звужується: він стосується лише лжесвідцтва, за яке лжесвідок ніс покарання, ідентичне тому, яке міг понести несправедливо обмовлений.

У зводі законів Хаммурапі принцип таліону послідовно дотримується у випадках членушкодження. Разом з тим, спостерігаються й гуманістичні мотиви – якщо соціальний статус винного вищий, ніж у потерпілого, йому призначається покарання, м'якше за звичайне. У зводі законів неявно присутній принцип презумпції невинуватості («невинний, доки не доведено протилежне»).

^{§§§§} У Вавилоні в період розквіту проживало понад мільйон осіб. Це місто було столицею Ваві-лонського царства й протягом 20 сторіч вважалося чи не найбільшим центром людської цивілізації.

^{****} Одна міна дорівнювала 60 шекелям.

Ці артефакти свідчать про те, що вже близько 4 тисяч років тому поведінку людини визначало не лише брутальне розуміння справедливості (принцип таліону), але й *ствічття до іншої особи*, яке стало проявом своєрідного «протогуманізму». Ці моральні новації були провісниками прийдешнього «осьового часу».

Подією, що суттєво вплинула на подальший розвиток морально-етичних цінностей людства, слід вважати винайдення у XII–XI сторіччях до н.е. технологій обробки заліза. Настала «залізна доба», основною ознакою якої стало виробництво значно більш ефективних сільськогосподарських знарядь. За словами Ф. Енгельса, «людині стало служити залізо, останній і найважливіший з усіх видів сировини, що зіграли революційну роль в історії... Залізо зробило можливим полеводство на великих площах, розчистку під рілля широких лісових просторів; воно дало реміснику знаряддя такої твердості й гостроти, яким не міг протистояти жодний камінь, жодний з інших відомих тоді металів» [25, с. 119].

Але ще по появи залізних сокири та плуга почалося масове виготовлення залізної зброї, яка була легшою і міцнішою за «класичну» бронзову, отже – більш ефективною в бою, а головне – значно дешевшою за неї. У суспільстві виникла не znana раніше ситуація – зброя перестала бути прерогативою воїнів племен-завойовників. Поступово озброїлося усе чоловіче населення. Осілі племена, що займалися сільським господарством, отримали технологічну можливість ефективно протистояти грабіжникам. Внаслідок цього значно загострилися міжплемінні конфлікти.

Нова технологічна міць не відповідала усталеним соціальним механізмам стримування агресії. Вкупі зі старими морально-етичними цінностями, поява нового військового інструментарію призвела до масового винищення населення. Війни ранньої залізної доби характеризуються застосуванням насилля у звірачій формі, кровожерливістю і садизмом. Воїни вихвалялися кількістю вбитих та закатованих ворогів, зруйнованих поселень. Вони вбивали лише заради пограбування. Війни та вбивства стали для них постійним промислом [15, с. 156]. Така ситуація не відповідала навіть тогочасним уявленням про справедливість, побудованим за принципом таліону.

Нормою стало тотальне винищення населення завойованих міст і сіл, масові страти полонених [27]. Почали зникати передові на той час цивілізації. Були зруйновані найбільші імперії – асирійська (у 630-х рр. до н.е. на Ассирію напав бувший союзник Мідія, а в 609 р. до н.е. її останні території завойовані Вавилонією) та єгипетська (завойована у 528 р. до н.е. персидським царем Камбісом, у 332 р. до н.е. – армією Олександра Македонського). Людство стикнулося з рецидивом внутрішньовидового винищення палеолітичної доби.

Історія людства вдруге почала набувати ознак глобального регресу. На відміну від кризи привласнювального господарства (10 тис. років тому), яку можна пояснити об'єктивними причинами, демографічна криза XII–X ст. до н.е. була викликана суб'єктивними чинниками морального характеру. Не було об'єктивної потреби у

масовому винищенні людей. Тому й вихід з ситуації мав лежати суто в моральній площині.

Вирішальним фактором збереження цивілізації став важливий крок у розвитку суспільної моралі – так звана духовна революція «осьового часу».⁺⁺⁺⁺ За дуже короткий термін на величезному культурно-географічному просторі – від Іудеї й Греції до Індії й Китаю – відбувається переосмислення існуючих до цього моральних норм, звичаїв і традицій. Формуються перші в історії людства філософські та релігійні вчення, започатковані видатними мислителями давнини:

– VII–VI ст. до н.е. – зороастризм (Заратустра), буддизм (Сіддхартха Гаутама), даосизм (Лао-Дзи), джайнізм (Вардгамана);

– VI–V ст. до н.е. – конфуціанство (Конфуцій);

– V–IV ст. до н.е. – моїзм (Мо-Дзи), легізм (Шан-Ян), антична філософія (Сократ).

У цей же період (VI ст. до н.е.) на основі прадавньої ведичної релігії остаточно сформувалася філософія індуїзму.

За сучасними уявленнями, найдавнішим релігійно-філософським вченням є іудаїзм, який заявляє про історичну спадковість понад 3 тис. років. Ветхозавітний іудаїзм став основою для християнства, яке зародилося в іудейському середовищі у I ст. н.е.

В період «осьового часу» соціум зазнав фазового переходу до якісно нового стану. Люди почали розуміти, що суспільство перебуває в постійному розвитку, що є «існуюче» та «належне», які зазвичай не співпадають, що можливий інший соціальний устрій. Сформувалися певні суспільні ідеали, а також уявлення про те, що їх можна досягти через цілеспрямовану діяльність людей. Людське життя набуває вищого, аксіологічного сенсу. Соціальні відносини наповнюються новим змістом.

З тієї пори соціальна історія визначається не лише об'єктивними матеріальними факторами, але й свідомою цілеспрямованою поведінкою людей. Процеси у суспільстві детермінуються синергією природних та аксіологічних чинників. *Людина перетворилася з об'єкта соціальної еволюції в її цілеспрямованого суб'єкта.*

Відповідним чином зазнала змін суспільна мораль. Раніше поведінку людини визначало виключно міфологічне мислення, яке ґрунтувалося на страхові перед богами та на безумовному дотриманні багатьох заборон (табу). Тепер людина почала розмірковувати критично, набуваючи навичок абстрактного мислення. Вона стала суб'єктом індивідуального морального вибору, який здійснювала, виходячи з етичних понять добра і зла, справедливості й несправедливості.

На основі критичного мислення виникає незаний до цього часу феномен – *сумління* як регулятор індивідуальної поведінки. Звичний страх перед богами поступився докорам совісті. Сумління стає однією з найважливіших детермінант людської поведінки.

⁺⁺⁺⁺ «Осьовий час» (нім. *Achsenzeit*) – період в історії людства (близько VIII–III ст. до н.е.), під час якого на заміну міфологічному світогляду прийшов раціональний, філософський, що сформував той тип людини, який існує донині. Термін введений німецьким філософом Карлом Ясперсом.

Пізніше, з розвитком когнітивної складності індивідуальної та суспільної свідомості, формуються більш складні етичні поняття – честі, порядності, суспільного боргу, відповідальності, любові до іншої людини. Кардинально змінюється людська культура. Поступово звужується коло «чужинців», вчорашні вороги навчаються розуміти та співчувати одне одному. Внаслідок цього дещо зменшується кровопролитність війн: хоча абсолютна кількість загиблих з часом зростає, їх відносна кількість повільно знижується на 1–5 % за сторіччя. Складаються традиції «опікування» царів-завойовників пере-моженими народами. Терор як засіб утримання влади зазнає обмежень, по-ступово поступаючись методам «політичної демагогії» [15, с. 146–147, 156].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кемеров В. Е. *Философская энциклопедия* / В. Е. Кемеров. – М. : Панпринт, 1998. – 453 с.
2. Лаптенко С. Д. *Мораль* / С. Д. Лаптенко // *Энциклопедия социологии* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://sinocidal.com/index.php/term/9da4ab975b545ea5665c586970a8a661a8715f595698b0a09c526e6256a2a55eb05853976b5460a252ab9760549fb06166.xhtml>.
3. Гусейнов А. А. *Условия происхождения нравственности*: дис. ... кандидата филос. наук. – М. : МГУ, 1964. – 182 с.
4. Дробницкий О. Г. *Понятие морали: Историко-критический очерк* / О. Г. Дробницкий. – М. : Наука, 1974. – 388 с.
5. Валеев Д. Ж. *Происхождение морали* / Д. Ж. Валеев. – Саратов : Саратовский ун-т, 1981. – 168 с.
6. Аристотель. *Сочинения*. – в 4 т. – Т. 4. – М. : Мысль, 1983. – 1244 с.
7. Гусейнов А. А. *Социальная природа нравственности* / А. А. Гусейнов. – М. : МГУ, 1974. – 157 с.
8. Зыбковец В. Ф. *Происхождение нравственности* / В. Ф. Зыбковец. – М. : Политиздат, 1974. – 126 с.
9. Кант И. *Основы метафизики нравственности* / И. Кант // *Сочинения*. – в 6 т. – Т. 4. – Ч. 1. – М. : Мысль, 1965. – С. 219–309.
10. Мехед Т. Г. *Исторические этапы происхождения морали*: дис. ... кандидата филос. наук. : 09.00.05. – М. : МГУ, 1984. – 192 с.
11. Хабермас Ю. *Демократия. Разум. Нравственность* / Ю. Хабермас. – М. : Наука, 1992. – 176 с.
12. Апель К. О. *Понятие первичной взаимответственности как предпосылка планетарной макроэтики* / К. О. Апель // *Философия без границ* : сб. ст. : в 2 ч. – Ч. 1. – М. : Издатель А. В. Воробьев, 2001. – С. 47–67.
13. Дильтей В. *Описательная психология* / В. Дильтей. – СПб. : Алетей, 1996. – 160 с.
14. Северцов А. Н. *Эволюция и психика* / А. Н. Северцов // *Психологический журнал*. – 1982. – № 4. – С. 149–159.
15. Назаретян А. П. *Универсальная история и синдром Предкризисного человека* // *История и синергетика: Методология исследования* / отв. ред. С. Ю. Малков, А. В. Коротяев. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – С. 141–165.

16. Шопенгауэр А. Цитаты [Электронный ресурс] / А. Шопенгауэр. – Режим доступа : <http://ru.wikiquote.org/wiki>.
17. Дробышевский С. В. Как возникло прямохождение? [Электронный ресурс] / С. В. Дробышевский. – Режим доступа : <http://antropogenez.ru/zveno-single/20/>.
18. Мишина Т. В. Становление когнитивизма [Электронный ресурс] / Т. В. Мишина. – Режим доступа : <http://econf.rae.ru/pdf/2010/02/bac9162b47.pdf>.
19. Серошевский В. Л. Как умирали якуты и чукчи [Электронный ресурс] / В. Л. Серошевский. – Режим доступа : http://curanderos.ru/yakut_death.htm.
20. Цивилизация майя уничтожила сама себя [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pravda.ru/science/mysterious/past/12-10-2009/326739-mayan-0/>.
21. Сводная энциклопедия афоризмов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/aphorism/>.
22. Каннибализм [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/>.
23. Воронцов Н. Н. Экологические кризисы в истории человечества [Электронный ресурс] / Н. Н. Воронцов. – Режим доступа : http://bio.1september.ru/view_article.php?ID=200104003.
24. Коротаев А. В. Компактные математические модели развития Мир-Системы // Прогноз и моделирование кризисов и мировой динамики / [отв. ред. А. А. Акаев, А. В. Коротаев, Г. Г. Малинецкий]. – М. : Изд-во ЛКИ / URSS, 2010. – С. 70–91.
25. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – Т. 21. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1961. – С. 28–178.
26. Моногамия у человека [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/>.
27. Берзин Э. О. Вслед за железной революцией / Э. О. Берзин // Историческая психология и социология истории. – 2009. – Т. 2. – № 2. – С. 180–186.